योगतन्त्र-ग्रन्थमाला

[६]

तन्त्रसंग्रहः

[तृतीयो भागः]

सम्पादकः

डॉ० रामप्रसादत्रिपाठी

योगतन्त्रविभागाध्यक्षचरः

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

ग्रन्थमालाया मुख्यसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

२०३६ तमे वैक्रमाब्दे   १९०१ तमे शकाब्दे   १९७९ तमे खैस्ताब्दे

तन्त्रसंग्रहतृतीयभागे प्रकाशितेषु तन्त्रग्रन्थेषु षट्सु प्रथमं गन्धर्वतन्त्रं त्रैपुरसम्प्रदायस्य शाक्तस्य, द्विविधमपि मुण्डमालातन्त्रं कामाख्यातन्त्रं कङ्कालमालिनीतन्त्रं च वामाचारप्रधानस्य कौलसम्प्रदायस्य, भूतशुद्धितन्त्रमान्तरवरिवस्याप्रतिपादकम् , सनत्कुमारतन्त्रं च वैष्णवसम्प्रदायस्य वर्तते । जिज्ञासोपशमाय संक्षेपेणात्र तेषां स्वरूपपरिचयः समुपस्थाप्यते ।

गन्धर्वतन्त्रम्

ईश्वरपार्वतीसंवादात्मकमेतत् तन्त्रम् । यामलात् सारमुद्धृत्य भगवान् शिवो भोगमोक्षैकसाधनं द्वादशसाहस्रं तन्त्रं वामदेवाख्यवक्त्रेण प्रोवाच । पूर्वमेतत् तन्त्रं देवकीसुताय हंसरूपिणे ब्रह्मणे, नन्दिकेश्वराय, पुष्पदन्ताय च प्रोक्तम् । अत एव च गन्धर्वतन्त्रमिति नाम्ना प्रसिद्धिं जगाम । नन्दिकेश्वरात् तदेतद् दत्तात्रेयेणाधिगतम्, तेन च विश्वामित्रायोपदिष्टम् । द्वाचत्वारिंशत्पटलात्मकेऽस्मिन् तन्त्रे भगवान् शिवः सात्त्विकराजसतामसानि तन्त्राणि पुराणानि च निर्वर्ण्य मोहनार्थं संप्रोक्तानीमानि सर्वाणि शास्त्राणि तन्त्राणि च सदोषाणीति प्रोवाच । पार्वतीप्रार्थनया केवलं शक्तितन्त्रं तेन सन्देहरहितं कृतम् ।

सर्वप्रथमं महात्रिपुरसुन्दर्या मन्त्रोद्धारप्रसङ्गे वाग्भव-कामराज-शक्तिबीजात्मिका कामराजाख्यविद्या लोपामुद्राविद्या च प्रकाशिता । तदनु शाम्भवशक्तिक्रममुपदिश्य स्वप्नावती-मधुमतीप्रभृतयो विद्याः प्रतिपादिताः, राजराजेश्वरीकवचं च वर्णितम् । "यन्नोक्तं डामरे तन्त्रे यन्नोक्तं रुद्रयामले । सर्वतन्त्रेषु यन्नोक्तं गन्धर्वे प्रकटीकृतम् ॥" (४।८७) इति हि तन्त्रस्यास्य समुद्घोषः ।

त्रिविधं देवताशरीरमत्र वर्णितम्—भौतिकम् , मनोमयम्, ज्ञानमयं चेति । तत्र मुद्रया भौतिकम्, यन्त्रेण मनोमयम्, मन्त्रेण च ज्ञानमयं शरीरं निष्पन्नं भवति (५।३८-४०), अतो हेतोरत्र मुद्राणां मन्त्राणां श्रीयन्त्रस्य च वैशद्येन वर्णनं विद्यते । ज्ञानेन कर्मणा च आन्तरबाह्यदेहशुद्धिर्भवति । एतदर्थमेव ज्ञानयोग-कर्मयोगावत्र वर्णितौ, तदनु योगपदं निर्वर्ण्याष्टाङ्गो योगो मन्त्रयोगश्च निरूपितः,

> देहाभिमाने गलिते विदिते परमात्मनि ।
> यत्र-यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ (६।८६)

इति च प्रोक्तम् । तदनु त्रिविधां सन्ध्यां च निर्वर्ण्यात्र शूद्रादीनामपि दीक्षायामधिकारिता वर्णिता, त्रिविधं तर्पणं च प्रोक्तम् । अन्तर्योगबहिर्योग(आन्तरबाह्यवरिवस्या)प्रसङ्गेन भूतशुद्धि-न्यासविधि-प्राणायाम-ध्यानयोग-विशेषार्घ्यविधयो विषया वर्णिताः, विविधा उपचाराश्च प्रदर्शिताः । अत्रैव जपयज्ञोऽपि विस्तरेण

वर्णितः। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म निरूप्य "होमादिकं च विफलं कुमारीपूजनं विना" (२३।१) इति कृत्वा कुमारीपूजनं प्रदर्शितम्। तदनु कामाख्यादीनि पुण्यक्षेत्राणि निर्वर्ण्य गुरुशिष्यलक्षणपुरस्सरो दीक्षाविधिः पुरश्चर्याविधिश्च निदर्शितः, मन्त्रचैतन्यनिरूपणप्रसङ्गेन निगर्भार्थ-रहस्यार्थादयो वर्णिताः, कामकलायाः स्वरूपं च प्रतिपादितम्। होमस्य विधानमुक्त्वा चक्रराजप्रतिष्ठा-कुलाचारप्रभृतीन् प्रकीर्णकान् विषयान् निर्वर्ण्य च शक्तिस्वरूपं सर्वविधसन्देह-भञ्जकं प्रदर्शितम्। अत्रैव को नाम कुलज्ञानी भावज्ञानी चेति निरूप्य, प्रकाशविमर्शाधीनं शिवशक्तिज्ञानं निर्वर्ण्य विविधान् प्रश्नांश्च समाधाय, निष्कलं ब्रह्म वर्णितम्।

प्रथममुण्डमालातन्त्रम्

वामाचारप्रतिपादकं शिवपार्वतीसंवादरूपेण प्रवृत्तं दशपटलात्मकमिदं तन्त्रम्। कालीतन्त्र-कुब्जिका-कालीविलास-डामर-यामल-कालीसर्वस्व-योनि-तन्त्र-संमोहन-विक्रम-कुलार्णव – मातृकाभेद – समयाचार-वीर-तोडल-भैरव-ज्ञान-निर्वाणतन्त्राणि श्रुतानि मया पूर्वम्। अधुना तादृशं तन्त्रं वद, येन जीवः शिवत्वं लभेत इति पार्वत्या उक्ते शिवो मुण्डमालाख्यं तन्त्रराजं प्रोवाच। मुण्डमालामहातन्त्रे एका दुर्गैव ज्ञानसाधनत्वेन वर्णिता। दुर्गा चैषा पशौ नाधि-ष्ठितेति वीरतन्त्रे प्रोक्तम्। शिवो वक्ति पार्वतीं यत् त्वया भैरवतन्त्र-योनि-तन्त्र-कुलार्णव-कुलाचार – गुप्तसाधन-गुरुतन्त्र-निर्वाण-समयाचार-वीरतन्त्र-डामर-डमर-डीन-कालीविलास – ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-शिवयामल-मिश्रया-मल-शक्तियामलतन्त्राणि श्रुतानि, तथापि तव सन्देहनिवृत्तिर्न संजातेति तदर्थं दिव्यभावप्रदायकं तन्त्रमेतदुपदिश्यते।

अत्र प्रथममवधूत-संवित्-सुराप्रभृतीनां लक्षणानि प्रदर्श्य ततो योनिमुद्रा-प्रकरणम्, दुर्गायाश्चरितम्, दुर्गायाः शतनामानि, मोहन-कुलज्ञान-योगिनीहृदय-संमोहन-वीरतन्त्र-श्रीतन्त्र-कुलार्णव-कालीतन्त्र-कालीविलास-कालीकल्पलतिका-प्रोक्ता गुप्ता गुप्ततराश्च पूजाविषयः प्रदर्शिताः। तदनु शवसाधनम्, श्मशानसाधनम्, दुर्गायाः कवचं स्तोत्रं च प्रोक्तम्। अन्तर्यागप्रसङ्गेनात्र नाडीपरिज्ञानम्, पिण्ड-पद-रूपादीनां स्वरूपं च वर्णितम्। उग्रताराक्रमं निर्वर्ण्य मन्त्रसिद्धिविद्यासिद्धिश्च प्रदर्शिता। यामले,डामरे, कुलोड्डीशे, कुलार्णवे च विस्तरेण प्रोक्तं मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं च, शक्तियामले, सिद्धेश्वरतन्त्रे, कुलाचले च प्रोक्ता विद्यासिद्धिश्चात्र संक्षेपेण प्रोक्ताः। तदनु कालिकायास्तारायाश्च माहात्म्यं निर्वर्ण्य मन्त्रोद्धारं च प्रदर्श्य राजमोहनाख्यं कवचं पठितम्। कालीतन्त्रे, भैरवे, यामले, भैरवीतन्त्रे च भुवनायाश्चरितं न वर्णितमिति कृत्वा तदप्यत्र वर्णितम्। अन्ते च "शक्तिमार्गं

विना जन्तोर्न भवितर्न च सद्गतिः" (१०।७) इति हेतोर्ज्ञानकाण्डं गुह्यस्तोत्र-कवचादिकं च प्रदर्शितम्।

द्वितीयमुण्डमालातन्त्रम्

शिवपार्वतीसंवादरूपेण प्रवृत्ते षट्पटलात्मकेऽस्मिन् तन्त्रे प्रथमं दशमहाविद्याः षडाम्नायनमस्कृता वर्णिताः। वर्णमाला अक्षरमालाऽपि कथ्यते। तस्या अत्र विस्तरेण वर्णनं विद्यते। वस्तुतो मन्त्रस्य बाह्यपूजायां जपकाले स्फाटिक-मौक्तिक-रुद्राक्षादीनां माला विधाय जपः क्रियते, एवमेव आन्तरपूजायां वर्णमालामेवाक्षमालारूपेणाङ्गीकुर्वन्ति साधकाः। तत्र क्षकारस्य मेरुरूपेण कल्पना क्रियते। जपविधिनिर्देशपुरस्सरं तदेतत्सर्वमत्र वर्णितम्। तदनु पीठानामासनानां च स्वरूपं निर्वर्ण्य, बलिदानविधिं पुरश्चर्याविधिं च प्रदर्श्य, भैरवीकल्पोक्तं दीक्षायाः स्वरूपमत्र निर्दिशितम्, वीरदिव्याचारयोः स्वरूपं च परोक्षवृत्त्या स्पष्टीकृतम्। अत्रैव भुवनेश्वरीप्रभृतीनां मन्त्र–पूजा–यन्त्रादिस्वरूपं तत्फलं च प्रतिपादितम्।

कामाख्यातन्त्रम्

नवपटलात्मकमेतत् तन्त्रं शिवदेवीसंवादरूपेण प्रस्तुतम्। सर्वप्रथममत्र योनिरूपा महाविद्या कामाख्या वर्णिता, तस्या मन्त्रोद्धारश्च कृतः। कुलाचारः, वीराचारः, कौलाधिकारलक्षणम्, कुलज्ञानमहत्त्वमित्यादिप्रसङ्गेन तत्त्वपञ्चकम्, कौलचक्रम्, योनिसाधनं चात्र वर्णितम्। तदनु पुरश्चर्याविधिं गुरुतत्त्वं च प्रदर्श्य दिव्यभावपशुभावयोरन्तरं च निरूप्य कौलानां पूर्णाभिषेकविधिर्वर्णितः। अत्रैव—

> षड्दर्शनमहाकूपे पतिताः पशवः प्रिये।
> परमार्थं न जानन्ति दर्वी पाकरसं यथा॥ (५।५)

इत्युक्त्वा, निर्वाणस्य स्वरूपं च प्रतिपाद्य, वस्तुतस्तु या देवी कालिका माता सर्वविद्यास्वरूपिणी सैव कामाख्येति सुष्ठु प्रतिपादितम्।

सनत्कुमारतन्त्रम्

एकादशपटलात्मकमेतत् तन्त्रम्। अत्र पुलस्त्यः सनत्कुमारं श्रीकृष्णस्य माहात्म्यं पृच्छति, सनत्कुमारश्च श्रीकृष्णो विष्णुरित्यभिधीयत इत्युक्त्वा तस्य पूजाविधानं विस्तरेण वक्ति। श्रीकृष्णोपासनाप्रतिपादकविष्णुपञ्चायतनसम्प्रदायस्य विशिष्टोऽयं ग्रन्थो दक्षिणाचारनिरूपणपरः। अत्र भूतशुद्धि-प्राणायाम-मातृकान्यास-पीठन्यासप्रभृतयो विषया अपि वर्णिताः। नवमे पटले त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं

पठितम् । तदनु जपमालायाः स्वरूपं प्रदर्श्य पुरश्चर्याविधानं मन्दिरदानविधि-दीक्षाविधिश्च निरूपितः । अन्ते च संक्षेपेण सलक्षणो योगो निरूपितः ।

भूतशुद्धितन्त्रम्

सप्तदशपटलात्मकमेतत् तन्त्रमान्तरखरिवस्याप्रतिपादकमीश्वरदेवीसंवाद-रूपेण प्रवर्तते । अत्र भूतशुद्धिः, देहशुद्धिः (न्यासः), प्राणायामश्चेत्येतत् त्रयं तत्त्व-त्रयनाम्ना वर्णितम् । अत्र अन्तःस्नानस्य सन्ध्यायाश्च तात्त्विकार्थः प्रदर्शितः, अजपा-ध्यानविधिश्च वर्णितः । भूतशुद्धिप्रक्रियाऽत्र पौनःपुन्येन स्थूणानिखननन्यायेन दार्ढ्येन प्रतिपादिता । कुण्डलीस्वरूपं च वर्णितम् ।

अत्रापि "मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिं चापि न वेत्ति यः" (१४।१) इत्युक्त्वा विवृतान्येतानि । मातृकान्यासोऽप्यत्र वर्णितः । अन्ते च संक्षेपेण गद्यमयं भूतशुद्धि-विवरणं लिखितम् ।

जीवः स्वात्मानं कर्तारं मन्यते । अत एव मनोनिविष्टः स भवति । षट्चक्रसाधनबलाज्जीवो यदा शुद्धसत्त्वात्मको जायते , तदा सदसत्कर्मविवर्जितो भवति । सत्त्वस्थो जीवः सुषुम्नान्तर्गतां चन्द्रकोटिसुशीतलां बिसतन्तुतनीयसीं प्रभा-स्वरां कुण्डलीशक्तिमनुभवति । तत्रानन्तवर्णात्मिकपद्यं पश्यति । पञ्चाशन्मातृका-स्वरूपमनुभवति । अन्ते चान्तरमातृकाजपक्रमेण भूतशुद्धिप्रक्रियया च शिवभाव-माविशति ।

कङ्कालमालिनीतन्त्रम्

भैरवभैरवीसंवादरूपेण प्रवृत्ते पञ्चपटलात्मकेऽस्मिन् तन्त्रे सर्वप्रथमं भैरवी वर्णानां कारणं पृच्छति । भैरवश्च प्रसङ्गेन गुरुलक्षणमुक्त्वा कौलमतानुसारेण आदिक्षान्तमातृकाणां शब्दब्रह्मस्वरूपत्वमुन्मीलयति । मन्त्रार्थ–मन्त्रचैतन्य–योनि-मुद्रात्मकस्य तत्त्वत्रयस्य वर्णनमत्रापि विद्यते । अत्रैव योनिकवचं वर्णितम् । गुरु-पूजनं च निवर्ण्य गुरुगीता गीता, महाकालीमनुः समुद्धृतः, त्रिविधा पूजा, पञ्चविधा शुद्धिश्च प्रदर्शिता । तदनु भूतशुद्धिं निवर्ण्य मूलविद्या ध्यानादिपुरस्सरा, पूजा-प्रकरणे च आरम्भ–तरुण–प्रौढाख्या उल्लासा वर्णिताः । पुरश्चरणपटलेऽत्र पञ्चमे रुद्राक्षस्य भस्मनश्च माहात्म्यम्, नरास्थ्यादिसमुद्भूता मालाः, रुद्राक्षधारणस्थानानि, मृत्युञ्जयगायत्र्यादयो मन्त्राः, लतागृहम्, सप्तविधा उपायाः, आद्यन्तगोपनम्, वर्णपरिज्ञानं ध्यानं चेत्यादयो विषया वर्णिताः । अन्ते च कालिकाविद्याया माहात्म्यं प्रदर्शितम् ।

विषयानुक्रमणिका

गन्धर्वतन्त्रस्य

प्रथममुण्डमालातन्त्रस्य

द्वितीयमुण्डमालातन्त्रस्य

कामाख्यातन्त्रस्य

सनत्कुमारतन्त्रस्य

भूतशुद्धितन्त्रस्य

कङ्कालमालिनीतन्त्रस्य